

*В. В. Сиченко,
к. е. н., докторант, Рада по вивченню продуктивних сил
України НАН України*

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПАРАДИГМИ КРЕДИТНО-ТРАНСФЕРНОЇ СИСТЕМИ У ВНЗ В УКРАЇНІ

Виявлено позитивні аспекти практики державного управління вищими навчальними закладами. Визначено пріоритети подальшого розвитку державного управління в галузі освіти, перспективні можливості його удосконалення в сучасних умовах.

The positive aspects of practice of state administration by higher educational establishments are exposed. Priorities of subsequent development of state administration are certain in industries of education, perspective possibilities of his improvement in modern terms.

Ключові слова: аспекти, державне управління, інституціональне співробітництво, кредитно-модульна система, освітній простір, парадигма.

АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ

Україна, яка чітко визначила орієнтир на входження в освітній і науковий простір Європи, здійснює модернізацію освітньої діяльності в контексті європейських вимог, дедалі наполегливіше працює над практичним приєднанням до Болонського процесу. Бажання України приєднатися до Болонського процесу, тобто до загальноєвропейського освітнього простору — це не данина євромоді, а наша нагальна потреба, обумовлена загальносвітовими тенденціями розвитку освітньої діяльності. Основний зміст Болонської декларації полягає в тому, що країни-учасниці зобов'язалися до 2010 р. привести свої освітні системи у відповідність до єдиного стандарту. Ось чому, перш за все, назріла необхідність визначення, гармонізації та затвердження нормативно-правового забезпечення в галузі освіти з врахуванням вимог міжнародної та європейської систем стандартів та сертифікації.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Окремі загальні аспекти вдосконалення системи освіти, проблеми її розвитку, сучасний стан досліджують П. Анісімов, В. Гусєв, Л. Полак, О. Савельєв, К. Корсак, І. Медведєв, Т. Оболенська.

Питання управління освітою досліджували В. Андрущенко, А. Беззубко, В. Бобров, В. Дзоз, Д. Дзвінчук, О. Жабенко, О. Зайченко, І. Каленюк, В. Козубняк, В. Кремень, В. Лутай, В. Луговий, В. Майборода, О. Мінаєв, В. Огаренко, С. Ніколаєнко, В. Огнев'юк, Н. Островерхова, Н. Протасова, О. Падалка, Н. Подольчак.

МЕТА РОБОТИ

— виявити позитивні аспекти практики державного управління вищими навчальними закладами;

— визначити пріоритети подальшого розвитку державного управління в галузі освіти, перспективні можливості його удосконалення в сучасних умовах.

ВИКЛАДЕННЯ ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Одним з основних положень, що розглядаються і мають виконуватися у межах Болонського процесу, є впровадження такого багатоцільового механізму, як Європейська кредитно-трансферна та акумулююча система (ECTS). Ця система запроваджується на інституціональному, регіональному, національному та Європейському рівнях і є однією з ключових вимог Болонської декларації 1999 року. Для збільшення освітнянського простору потрібно буде уніфікувати кількісні оцінки так, щоб вони задовольняли і освітян, і представників держав.

У європейському освітнянському просторі практично всі країни прийняли методіку ECTS, яка дає державі достатню можливість визначити кількісну і якісну оцінку знань студентів. Це значить, що пропонується ввести в усіх національних системах освіти єдину систему обліку трудомісткості навчальної роботи в кредитах. Систему пропонується робити накопичувальною, здатною працювати в рамках концепції навчання протягом всього життя. Вона не регулює зміст і структуру програм навчання, а містить загальні зрозумілі для всіх механізми — кредити і оцінки. До основних належать такі компоненти: прозорість і достовірність інформація про результати роботи студента, що передбачає щорічне надання відомостей про програми навчання ВНЗ, зміст і структуру навчальних дисциплін; угода між університетами-партнерами і студентом; використання залікових одиниць — кредитів [5, с. 186].

Таким чином, входження України до єдиного Європейського та Світового освітнього простору було б неможливим без запровадження європейської освітньої системи ECTS. Колишній міністр освіти і науки, нині Президент АПН України В. Кремень вважає, що "Болонський процес — це не уніфікація європейської освіти, а її гармонізація. Елементи стандартизації європейської освіти, які є в документах Болонського процесу, необхідно буде так вписати в практику освітньої діяльності, щоб не зашкодити вітчизняній освіті, а зберегти елементи власних конкурентних переваг та наростити їх кращими надбаннями світової практики" [7, с. 8]. Україна зробила кілька важливих кроків у напрямі реалізації цих вимог Болонської декларації. Міністерство освіти і науки України підготувало масштабний план реалізації заходів [1]. Він мав охопити створення практично єдиної системи загаль-

ного заліку періодів і обсягів навчання, подолання перешкод мобільності студентів, викладачів і адміністративного персоналу університетів, налагодження співробітництва у створенні загальноєвропейської системи критеріїв і методів оцінювання якості освіти, пропаганда європейського виміру вищої освіти, насамперед у таких сферах, як навчальні програми, інституціональне співробітництво і розвиток програм, що поєднують навчання, дослідження і практику.

Окремі навчальні заклади розпочали створення системи кредитів, спираючись на систему ECTS, для різних напрямів навчання ще до вступу України в європейській освітній простір. Це проходило в рамках проєктів Tempus / Phare, а згодом у рамках програми Socrates / Erasmus. Протягом 1998—99 навчального року в них брали участь 18 ВНЗ, які користувалися системою ECTS у 187 напрямах освіти. Суттєві напрацювання цього питання були накопичені в Національному університеті "Львівська політехніка", який одним з перших серед вищих навчальних закладів України розпочав перехід до підготовки фахівців за ступеневою системою [8, с. 58]. Починаючи з 1992 року, тут були розроблені структурно-логічні схеми підготовки фахівців, освітньо-кваліфікаційні характеристики та освітньо-професійні програми, введено систему кредитного виміру навчальних дисциплін, яка була реалізована в навчальних програмах університету. Істотним заходом щодо підвищення мобільності студентів стало також реформування системи вступу студентів: молодь вступала в університет не на спеціальність, а на напрями підготовки. У контексті Болонської декларації у "Львівській політехніці" була впроваджена й успішно функціонує система підсумкового контролю, оцінювання знань та визначення рейтингу студентів [9, с. 67]. Використовуючи досвід провідних навчальних закладів, інші навчальні заклади також успішно почали застосовувати систему кредитів. Протягом 2000/01 навч. року фінансово підтримку в рамках проєкту Erasmus на запровадження ECTS отримали 32 навчальні заклади, серед яких було 12 недержавних.

Згідно рішення колегії Міністерства освіти і науки України від 25 квітня 2002 року (Протокол № 4/5-19 "Про стан розробки та впровадження стандартів вищої освіти"), ректорам базових вищих навчальних закладів було рекомендовано забезпечити розробку до 01.12.2003 р. робочими групами засобів діагностики якості вищої освіти як складових проєктів галузевих стандартів вищої освіти всіх освітньо-кваліфікаційних рівнів. На виконання пер-

шочергових завдань, що впливають з вищезазначеного, рішенням Міністерства освіти і науки України від 24.04.2003 р. (протокол № 5/5-4) [4, с. 46] було передбачено проведення з 2003—2004 навчального року педагогічного експерименту щодо запровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах III—IV рівнів акредитації. Сутність педагогічного експерименту полягала у визначенні шляхів та механізмів: адаптації ідей Європейської кредитно-трансферної системи ECTS до системи вищої освіти України.

Дехто з науковців сприйняв ці заходи як уявлення про те, нібито в Європі наразі знайдені єдино правильні форми, засоби і методи роботи у вищій школі, які мають механічно перенестися на український ґрунт. "Такого немає, — стверджує професор Інституту вищої освіти АПН України Б. Корольов, — хоча є ряд визначальних положень, які повинні бути покладені в основу всієї методичної роботи. Таким чином, мова йде не про копіювання зарубіжного досвіду, а про творчий розвиток методики викладання й організації навчального процесу в нових умовах" [6, с. 13]. Автор справедливо вважав, що ключова вимога Болонського процесу — запровадження кредитно-модульної трансферної та акумулюючої системи /ECTS/ — є обов'язковою передумовою для реального входження нашої країни в європейській освітній простір.

Це вимагало значних змін в організації навчального процесу у ВНЗ України. Для уніфікації структурування навчального матеріалу і контролю його засвоєння у зіставних одиницях для всіх ВНЗ міністерство рекомендувало кредитно-модульну систему організації навчального процесу (КМСОНП), яка межувала з ECTS [3, с. 131]. Система кредитів мала стати механізмом, що дозволяв оцінити в умовах одиничного виміру обсяг одержуваних студентом знань, умінь і навичок, виходячи із середньої трудомісткості навчального навантаження середньостатистичного студента.

Проведений колегією Міністерства освіти і науки України аналіз (протокол № 2/3—4 від 28 лютого 2003 р) показав, що діюча система підготовки фахівців з вищою освітою мала певні недоліки, а саме: відсутність систематичної роботи студентів протягом навчального семестру; низький рівень активності студентів і відсутність елементів змагальності в навчальних досягненнях; можливість необ'єктивного оцінювання знань студентів [2, с. 606].

Учасниками педагогічного експерименту, разом з відповідними підрозділами Міністерства освіти і

науки, почалося відпрацювання технології кредитно-модульної системи організації навчального процесу. На початок проведення педагогічного експерименту з кредитно-модульного навчання у 2003 р., ним було охоплено майже п'яту частину вищих навчальних закладів III—IV рівнів акредитації [10, с. 4]. Реалізуючи цей проєкт, слід було чітко розуміти, що кредитно-модульна система підготовки фахівців — це не тільки один із шляхів оптимізації навчального процесу, це визнаний у Болоньї європейський стандарт та інструмент реалізації завдань мобільності студента і викладача, а отже, й важливий чинник входження національної системи освіти до спільного Європейського освітнього простору.

З метою подальшої реалізації завдань педагогічного експерименту — наказом МОН України від 23.01.2004 № 49 було затверджено Програму проведення педагогічного експерименту щодо впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах III—IV рівнів акредитації та Тимчасове положення про організацію навчального процесу в кредитно-модульній системі підготовки фахівців (наказ МОН від 23.01.2004 № 48), а також визначено особливості впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу в умовах кредитно-модульного навчання (наказ МОН від 20.10.2004 № 812). Названими документами було визначено організаційно-методичні заходи та механізми проведення педагогічного експерименту. Зокрема, створено координаційну раду МОН та постійно діючу робочу групу для супроводу й узагальнення результатів педагогічного експерименту, визначено регіональні базові вищі навчальні заклади та вищі навчальні заклади, в яких проводиться педагогічний експеримент за напрямами і спеціальностями.

Міністерством було проведено понад 10 міжнародних та всеукраїнських нарад-семінарів з питань розвитку вищої освіти України у контексті Болонського процесу та проведення педагогічного експерименту, 19 науково-практичних конференцій. За результатами всеукраїнських нарад ректорів економічних, технічних, педагогічних і класичних університетів розроблено і затверджено відповідні концепції, в яких науково обґрунтовано принципи та механізми адаптації відповідних галузей вищої освіти України до вимог Болонської декларації.

Для забезпечення проведення педагогічного експерименту та моніторингу його результатів у вищих навчальних закладах-учасниках педагогічного експерименту були створені робочі групи організаційного й

методичного супроводження експерименту та розробки методичних матеріалів з адаптації навчальних планів і робочих програм навчальних дисциплін до положень Болонського процесу. Проводились постійно діючі навчальні семінари з науково-педагогічними працівниками та здійснювалося інформування їх через Web-сторінку "Болонський процес", створеної на сайті міністерства, а також відповідних сторінках на сайтах вищих навчальних закладів — учасників експерименту.

Першим кроком на етапі впровадження ECTS повинна була стати структурна трансформація навчальних планів у систему кредитів відповідно до вимог ECTS та розробка шкали переведення своїх оцінок на оцінки ECTS. Кредити враховували всі види навчального процесу, у тому числі самостійну роботу, і забезпечували уніфікований підхід до визначення трудомісткості освітньої діяльності студента. З часом у країнах Болонської конвенції планується введення єдиного загальноєвропейського стандарту — додатку до диплому студента, де записи робитимуться в залікових одиницях ECTS, що матимуть однакову ціну в усій Європі. Цю систему ще у 1989—90 навчальному році було піддано пілотному впровадженню у 145 європейських ВНЗ і рекомендовано до застосування. Для впровадження системи ECTS у ВНЗ України потрібно було розробити і впровадити заходи забезпечення практичної бази для кредитно-модульної системи, яка включала б такі основні елементи ECTS: інформаційний пакет — загальну інформацію про ВНЗ, назву напрямів, спеціальностей, спеціалізацій спеціальностей, анотації (змістові модулі) із зазначенням обов'язкових та вибіркових курсів, методики і технології викладання, залікові кредити, форми та умови здійснення контрольних заходів, система оцінювання якості освіти тощо; договір про навчання між студентом та вищим закладом освіти (напрямок, освітньо-кваліфікаційний рівень, порядок і джерела фінансування, порядок розрахунків); академічну довідку оцінювання знань, що засвідчує досягнення студента в системі кредитів і за шкалою успішності на національному рівні та за системою ECTS.

Протягом 2004—2005 навчального року, згідно з наказом Міністерства освіти і науки України, Харківський національний технічний університет провів експеримент на окремих курсах з переходу на кредитно-модульну систему організації навчального процесу. За результатами експерименту з початку 2005—2006 навчального року навчальний процес перших курсів всіх спеціальностей мав проходити за новою системою

організації навчального процесу. Для організаційного та методичного супроводження педагогічного експерименту наказом ректора університету № 01—08/34 від 15.03.2004 р. була призначена робоча група в складі: голова — проректор університету з науково-педагогічної роботи; заступник голови — голова навчально-методичної ради університету з організаційної роботи; координатори від факультетів; начальник центру інформаційних технологій; директор бібліотеки; представники профспілкового та студентського комітетів університету. Основними напрацюваннями робочої групи стали розроблені нормативні й методичні матеріали з застосування КМС в навчальному процесі. Головним з них були: "Положення про організацію навчального процесу в КМС підготовки фахівців"; ініційовано створення інформаційно-дидактичного забезпечення КМСОНП; розроблено систему моніторингу якості виконання студентами навчальної роботи; організовані робочі семінари для викладачів і студентів з питань реалізації КМСОНП.

На початок 2004—2005 навчального року у вищих навчальних закладах розроблено тимчасові положення про КМСОНП, підготовлено програми навчання (експериментальні навчальні плани), які, крім основних складових навчального плану, включають інформацію про обсяг навчальної дисципліни у кредитах ECTS, адаптовано шкалу оцінювання знань студентів навчальних закладів до національної та шкали ECTS. Під час педагогічного експерименту, з урахуванням набутого досвіду вищих навчальних закладів, опрацьовано такі загальні засади: встановлено обсяг кредиту ECTS в Україні — 36 академічних годин, згідно з розрахунками, що узгоджуються з практикою європейських країн; встановлено річне навчальне навантаження студента — 60 кредитів ECTS; запропоновано методику перерахування обсягу навчального навантаження чинних навчальних планів у кредити ECTS (наказ МОН від 20.10.2004 № 812); адаптовано до вимог чинної нормативної бази вищої освіти низку документів (інформаційний пакет, академічна довідка, додаток до диплому тощо). У цілому у педагогічному експерименті було задіяно 106 вищих навчальних закладів III—IV рівнів акредитації, де охоплено понад 120 тис. студентів (5189 академічних груп), за 75 напрямами підготовки. У МОН України продовжувалася робота щодо розробки з урахуванням вимог ECTS навчальних планів, програм навчальних дисциплін, засобів діагностики якості навчання, заліково-екзаменаційних відомостей, залікової книжки тощо.

У 2005 р. МОН України розроблено та запропоновано: проект "Графік проведення на базі вищих навчальних закладів — учасників педагогічного експерименту постійно діючих семінарів з проблем інтеграції вищої освіти України в європейський освітній простір" (лист від 14.02.2005 № 14/18.2—325) на виконання п. 4.2 Рішення колегії Міністерства освіти і науки України від 27.01.2005, протокол № 1/2—4 "Про стан проведення педагогічного експерименту щодо впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах III—IV рівнів акредитації". На базі Київського національного економічного університету 24 березня 2005 р. проведено підсумкову колегію МОН "Вища освіта і наука — найважливіші сфери відповідальності громадянського суспільства та основа інноваційного розвитку". У роботі колегії взяв участь Президент України В.Ющенко. На колегії обговорювалися питання забезпечення якості вищої освіти, запровадження кредитно-модульного навчання. Результати обговорення цих питань покладено в основу рішення колегії МОН України від 24.04.2005, протокол 3/2—4.

Міністерство впродовж 2005 р. здійснювало супровід впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу. Відповідно до рішення колегії Міністерства освіти і науки України від 24.01.2005, наказу Міністерства освіти і науки України від 29.07.2005 № 454 "Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні" та з метою забезпечення впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу в 2005—2006 навч. р., у всіх вищих навчальних закладах України III—IV рівнів акредитації затверджено рекомендації щодо впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах III—IV рівнів акредитації; структури та порядку ведення індивідуального навчального плану студента; структури залікового кредиту і порядку проведення та оцінювання навчальної діяльності студента; питань розроблення нормативної бази щодо впровадження у вищу освіту України кредитно-модульної системи організації навчального процесу.

Учасникам наради проректорів вищих педагогічних навчальних закладів, що відбулася 18 травня 2005 р. у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за підтримки МОН України, було рекомендовано організувати за матеріалами проведеного семінару ознайомлення викладачів ВНЗ з Програмою проведення педагогічного експерименту, розро-

бити конкретні заходи щодо його впровадження у навчальний процес. На виконання наказу МОН від 06.05.2005 "Про проведення Всеукраїнського педагогічного форуму "Турбота про вчителя — надія на майбутнє" на базі Полтавського державного педагогічного університету 24 травня 2005 р. проведено зазначений форум за участю Президента України В. Ющенка. На форум були запрошені 576 осіб. На форумі було обговорено питання розвитку педагогічної освіти, підготовки висококваліфікованих педагогічних працівників відповідно до національних потреб. Учасники форуму розробили відповідні рекомендації і пропозиції, які лягли в основу Указу Президента України від 04.07.2005 № 1013/2005 "Про невідкладні заходи щодо функціонування та розвитку освіти України".

У цілому у вищій освіті відбулися важливі зміни, зумовлені приєднанням України у травні 2005 р. до Болонського процесу. Відповідно до зазначеної угоди, запроваджено кредитно-модульну систему організації навчального процесу на перших курсах вищих навчальних закладів III—IV рівнів акредитації, підготовлено програми навчання (експериментальні навчальні плани), адаптовано шкалу оцінювання знань студентів навчальних закладів та шкали ECTS, розроблено методiku перерахування обсягу навчального навантаження чинних навчальних планів у кредити ECTS, адаптовано до європейських вимог вищої освіти окремі документи — інформаційний пакет, академічну довідку, додаток до диплому.

У 2005 р. було започатковано проведення педагогічного експерименту з впровадження дистанційної форми навчання у Національному аграрному університеті, продовжена робота із запровадження педагогічного експерименту з впровадження дистанційної форми навчання в Хмельницькому національному університеті, Відкритому міжнародному університеті розвитку людини "Україна". Затверджено програму проведення у 2005—2011 рр. педагогічного експерименту з підготовки кадрів для інноваційної діяльності та технологічних проривів (експеримент КІП).

Аналіз стану педагогічного експерименту засвідчує, що у вищих навчальних закладах застосовуються різні підходи до впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу. Так, у певній частині вищих навчальних закладів дотримуються традиційного поділу навчального року на семестри — Національний технічний університет України "КПІ", Чернівецький національний

університет імені Юрія Федьковича, Національний технічний університет "ХПІ", Київський національний економічний університет. Деякі вищі навчальні заклади застосовують триместрову систему — Київський національний торговельно-економічний університет, Чернівецький торговельно-економічний інститут, Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. Окремі вищі навчальні заклади перейшли до поділу навчального року на чотири триместри (чверті) — Національний гірничий університет, Національна металургійна академія України, Івано-Франківський національний університет нафти і газу тощо. Треба зазначити, що в експериментальних групах ВНЗ простежувалася тенденція до розширення застосування модульних технологій поточного та підсумкового контролю знань студентів. Щодо підсумкового контролю знань з навчальних дисциплін, то спостерігалось використання різних підходів. Певна частина вищих навчальних закладів — Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Національний гірничий університет, Національний університет "Львівська політехніка", Національна металургійна академія України визначали підсумкову оцінку з навчальних дисциплін за результатами модульного контролю без організації екзаменаційних сесій. Семестрові екзамени за таким підходом складалася за особистим бажанням студента з метою підвищення отриманої підсумкової оцінки або в разі отримання незадовільної оцінки за результатами модульного контролю. Такі різні підходи до організації навчального процесу узгоджуються з нормами чинного законодавства та вимогами ECTS і дають можливість здійснювати пошук оптимальних шляхів вдосконалення навчання студента і підвищення якості вищої освіти. Зазначені підходи дають змогу всебічно аналізувати результати впровадження кредитно-модульну систему організації навчального процесу, оптимізувати реалізацію структурно-логічної схеми підготовки фахівців, інтенсифікувати викладання навчальних дисциплін, забезпечити діагностику якості навчання з урахуванням особливостей фахової підготовки студентів.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ НАУКОВИХ РОЗРОБОК В ДАНОМУ НАПРЯМІ

Таким чином, однією з невід'ємних атрибутів кредитно-модульної системи є те, що вона в своїй основі несе дві основні функції: сприяння

мобільності студентів і викладачів та спрощення переходів з одного університету до іншого, чітке визначення обсягів проведеної студентом роботи з урахуванням усіх видів навчальної та наукової діяльності. Сума кредитів визначає, на що здатний студент, який навчається за тією чи іншою програмою. Введення такої системи стала нагальною потребою з огляду на мобільність студентів, необхідність перезарахування результатів навчальної діяльності.

Література:

1. Програма дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України: Наказ Міністерства освіти і науки України № 49 від 23.01.04 // Освіта. — 2004. — 11—18 лют.
 2. Андрейчук С. Впровадження базових положень Болонської декларації в Україні на прикладі Національного університету "Львівська політехніка" // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. — Харків: Вид. центр Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2005. — С. 606—609.
 3. Гаркуша А. Міжнародний центр: шлях до інтерналізації вищої освіти // Гуманітарні науки. — 2003. — № 2. — С. 128—133.
 4. Гуменник В. Формування системіцільового управління вищим закладом освіти в умовах приєднання України до Болонського процесу // Вища школа. — 2004. — № 5—5. — С. 45—54.
 5. Гурч А. Деякі аспекти впровадження європейської системи ECTS у Вищу освіту України // Освіта і управління. — 2005. — Т. 8. — № 3—4. — С. 185—189.
 6. Корольов Б. Методична складова Болонського процесу / Болонський процес в дії. — Київ, 2005. — С. 11—15.
 7. Кремінь В., Пазиніч С., Пономарьов О. Шляхи розвитку сучасної філософії інженерної освіти // Вища освіта України. — 2006. — № 1. — С. 7—12.
 8. Матеріали науково-практичного семінару "Кредитно-модульна система підготовки фахівців у контексті Болонської декларації 21—23 листопада 2003 року". — Львів: Вид-во "Львівська політехніка", 2003. — 111 с.
 9. Рудавський Ю. Кредитно-модульна система організації навчального процесу як необхідна умова інтеграції вищої технічної освіти України // Вища школа. — 2006. — № 5—6. — С. 66—69.
 10. Табачник Д. Стан та перспективи розвитку освіти в Україні в контексті євроінтеграції // Вища школа. — 2007. — № 4. — С. 3—21.
- Стаття надійшла до редакції 15.05.2009 р.